

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ
ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

**Д 10. 09. 395
ВЕДОМСТВОЛОР АРАЛЫК ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ**

Кол жазма укугунда
УДК: 398.22(043.3)

ЫСАК КЫЗЫ ТОКТОБУБУ (ТУОХАН)

**ЖУҢГО КЫРГЫЗДАРЫНДА “СЕМЕТЕЙ” ЭПОСУНУН МАЗМУН
КУРУЛМАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ**

Адистиги: 10.01.09 - фольклористика

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек-2011

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунда аткарылды.

Илимий жетекчиси: филология илимдеринин кандидаты

Мусаев Самар Мусаевич

Расмий оппоненттери: филология илимдеринин доктору, профессор
Р. З. Кыдырбаева.; филология илимдеринин кандидаты С. Дүйшөмбиев

Жетектөөчү мекеме: Нарын Мамлекеттик университетинин кыргыз адабияты кафедрасы

Диссертациялык иш 2011-жылдын 11-мартында саат_____ Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети менен КР УИА нын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун тең төрагалыгында түзүлгөн филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруучу Д 10.09.395 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а.

Диссертациялык иш менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2010-жылдын “ _____ ” _____ таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Э. Сабитова.

Теманын актуалдуулугу. Жуңго кыргыздарында айтылган “Манас” эпосунун үлгүлөрү менен алатоолук кыргыздарда айтылган варианттарды салыштыра карап көргөндө, эпостун тулкусун кармап турган салттык өзөк окуялар Жуңгоолук кыргыздарда сакталгандыгын белгилөөгө болот. Мындан, ал жактагы жана бул жактагы варианттардын айырмачылыгы жок деген тыянак чыкпашы керек. Анткени, ар бир манасчынын таалим алуу мектебине, индивидуалдуу чыгармачылык кудуретине, манасчы жашаган социалдык, коомдук жагдайларга, тарыхый кырдаалдарга байланыштуу эпоско карата ар биринин жекече мамилеси, көз карашы болот да, салттык окуяларды сактоо менен өзү тарабынан айрым бир алымча-кошумчаларды киргизишкен. Мындай толуктоолор доордун шартына, саясий-экономикалык абалга ылайыкташтырылып, эпостун тулкусун сиңирилет да, элдин басып өткөн турмуш жолун көрсөткөн чыныгы элдик чыгармага айланып чыга келген. Демек, Жуңгодо жашаган кыргыздар менен алатоолук кыргыздарда айтылган “Манас” эпосунун варианттарында, сөзсүз, окшоштуктар да, кескин айырмачылыктар да бар. Мындай иштерди колго алып, изилдөө иштерин жүргүзүү, бизди алда качантан бери эле күтүп олтурат. Ушу күнгө чейин атайы, системдүү түрдө изилдөө иштери жүргүзүлбөй келди. Эпостун окуялар системасы, көркөм дүйнөсү, идеясы, айтуучулук өнөр сыяктуу маселелер али колго алына элек. Улуу Кытай жергесинде жашаган бизге окшогон майда улуттун өкүлдөрү 2 миллиардга чукул кытай элине ассимиляцияланып, сайда саны, кумда изи жок болуп, эл катары жок болуп кетүү коркунучунан сактап турган чоң күч - өз тилибиз менен улуу “Манас” эпосубузду алатоолук кыргыздар кандай изилдеп жатса, биздеги “Манас” да ошондой эле изилденүүгө татыктуу жана муктаж.

Изилдөөнүн объектиси. Жуңго кыргыздарында айтылган “Манас”, “Семетей” эпосторунун тексттери, манасчы Жусуп Мамай, Эшмат Мамбетжусуптардын өмүр-таржымалы, чыгармачылык өнөрканасы боюнча

Жуңгодо жана алатоолук кыргыздарда жазылган эмгектер, С. Каралаевдин, Тыныбек Жапый уулунун варианттары да пайдаланылды.

Изилдөөнүн максаты, милдеттери. Жуңго кыргыздарында “Манас” эпосу өтө кеңири айтылып, эл арасында өтө популярдуу элдик оозеки чыгармага айлангандыгын аныктоо, анын варианттарындагы көркөм нарктарды, жекечилик менен салттуулуктун гармониясын ачып берүү максатын ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй милдеттер алдыга коюлду:

- Жуңгоолук кыргыздардагы “Манас” эпосунун сакталыш абалы, жарыялоо маселеси боюнча жалпы түшүнүк берүү;

- Манасчы Жусуп Мамайдын чыгармачылыгы, ал айткан варианттын сюжеттик куруму, көркөм каражаттарды колдонуу чеберчилигин тастыктоо,

- Манасчы Эшмат Мамбетжусуптун манасчылык бейнесин ачып, анын вариантына, сюжеттик өзгөчөлүктөрүнө баа берүү;

- Ж. Мамай менен Э. Мамбетжусуптун айткан “Семетей” эпосторундагы өзөктүк окуялардын сакталышы жана жеке айтуучулук алымча-кошумчаларын айкындап берүү;

- Алатоолук жана Жуңгоолук кыргыздардагы эпостун негизги каармандарынын образдарындагы орток белгилерин жана айырмачылыктарын белгилөө;

- “Семетей” эпосундагы ички душмандардын жеңилиши – элдик идеянын салтанаты экендигин, ал идея бардык манасчыларда сакталгандыгын далилдөө;

- “Семетей” эпосундагы баталдык сценалар (согуш), минген аттары, жоо куралдары боюнча эки манасчынын көркөм каражаттарды колдонуу устаттыгын тастыктоо;

- Баатырдык эпостордогу архаикалык түшүнүктөрдүн (сыйкыр күчтөрү, кереметтүүлүк) чагылдырылышын белгилеп, эпостун эң байыркы мотивдерди өзүнө сиңиргендигин аныктоо;

- Алатоолук жана Жуңголук кыргыздардын эпосторун салыштыра кароо менен андагы өзөктүк окуянын туруктуу сакталгандыгын, салттуулук мүнөзүн айкындоо.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор

- Жуңго кыргыздарында “Манас” эпосу жана анын варианттары эл арасында жакшы сакталган.

- Жуңгодо айтылган “Манас” эпосуна караганда “Семетей” эпосу кеңири тараган жана аны аткаруучулар да арбын.

- “Семетей” эпосунун салттык өзөк окуялары Жуңголук кыргыздарда негизинен сакталган.

- Эшмат Мамбетжусуптун айткан “Семетей” эпосунда манасчынын жеке чыгармачылыгына мүнөздүү алымча-кошумчалар арбын кездешет.

- Жусуп Мамайдын “Семетейи” көркөм деңгээли, окуяларынын толуктугу жана салттык окуяларды салбашы менен Жуңгодо айтылган варианттардын эң мыктысы.

Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негизи катары алатоолук кыргыздардагы манастануучу илимпоздордун эмгектери илимий-теориялык жактан таяныч болду. Белгилүү окумуштуулар С. Мусаев, Р. З. Кыдырбаева, Э. Абдылдаев, К. Кырбашев, А. Жайнакова, О. Сарыпбеков, С. Байгазиев, Ж. Орозобековалардын эпосту изилдөөгө арналган эмгектерине таянып иш жүргүзүлдү. Ишти аткарууда адабий аналитикалык, тарыхый-салыштырма методдор ыгына жараша пайдаланылды.

Илимий иштин практикалык мааниси жана жаңычылдыгы Жуңгодогу манасчылар Ж. Мамай менен Э. Мамбетжусуптун варианттарын кытайдагы жана теңиртоодогу кыргыздарга кеңири таратуу, элдин улуттук нарк-насилин, патриоттуулугун, баатырдык духун, улуттук дымагын көтөрүүгө болгон аракеттен улам иштелген бул эмгек Жуңгодогу кыргыздардын руханий байлыгын көтөрүүдө практикалык мааниси бар

Жуңгодогу кыргыздардын арасында эң биринчилерден болуп “Манас” эпосунун “Семетей” бөлүмүндөгү туруктуу сюжеттердин сакталуу жана өзгөрүү процесстерин айкындоого болгон далалат ишке жаңычылдык мүнөз берет.

Изилдөөнүн жеке салымы. Эпостун өсүп-өнүгүш тагдырында чоң манасчылардын ойногон ролу өзгөчө. “Манастын” идеялык, көркөмдүк, коом таанытуучулук касиеттери эң алды менен так ошол чоң манасчылардын деңгээлине, талант дараметине байланышкан. Андыктан, Кытай жергесиндеги залкар манасчылардын айтуусундагы варианттар талдоого алынып, алардын көркөм дүйнөсү, эпостун салттуу окуяларды сакташы жана өнүктүрүлүшү эң алгачкы жолу системалуу түрдө иликтөөгө алынды.

Изилдөөнүн апробацияланышы. Иштин кеңири мазмуну боюнча Пекинде, Үрүмчүдө, Артышта, Улуу-Чатта өткөрүлгөн жергиликтүү жана эл аралык илимий-теориялык конференцияларда, симпозиумдарда докладдар окулду. УАК тарабынан сунуш кылынган журналдарда 8 макала жарыяланды. Мындан сырткары жергиликтүү басма сөз каражаттарында бир катар макалалар, китептер жарык көрдү. Илимий иштин концепциялары, жыйынтыктары Кыргыз Республикасынын УИА нын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Проблемалык кеңешинде жана Окумуштуулар кеңешинде, К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин кыргыз адабияты кафедрасында, талкууланды жана жактырылды.

Диссертациялык иштин структурасы. Изилдөө кириш бөлүмдөн, эки главадан, жалпы корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максат-милдеттери методологиялык негизи, жаңычылдыгы, илимий-практикалык мааниси жана иштин апробацияланышы боюнча кыскача маалыматтар берилди.

Биринчи бөлүм “Жуңго “Семетей” эпосу жөнүндө жалпы баян” – деп аталып, мында негизинен кытай жергесиндеги кыргыздардын элдик оозеки чыгармалары, “Манас” айтуучулар, алардын варианттары, жыйноо, басмадан чыгаруу иштеринин ал-абалы туурасында жалпы обзордук маалыматтар берилди.

Жуңгодогу кыргыздар ал жакта жашап жаткан 56 улуттун катарында жай турмушун өткөрүп, каада-салтын сактап, өз эне тилинде сүйлөп, ыр ырдап, “Манас” башында турган баатырдык эпосторубузду маашырлана угуп, көөдөндө кыргыз дымагы ойноп, алатоолук “ага кыргыздарыбыз” менен сыймыктанып жашап келебиз. Жарым кылым чамасында бул жакта “Манас” эпосуна карата болгон мамиле жакшы жагына ооп, аны эл арасынан жыйноо, айтуучулардан жазып алуу, китеп түрүндө жарыкка чыгаруу иштери башталды. Өзгөчө, улуу манасчыларыбыз катары Жусуп Мамай менен Эшмат Мамбетжусуптун талант - дараметтери жогору бааланып, алар айткан варианттар улам кайра басмадан жарык көрүп жатат. Кытай саясаты “Манас” эпосун гана кадырлап тим болбостон, аларды айтуучуларды, изилдөөчүлөрдү да өзгөчө баалайт, өкмөт тарабынан эң мыкты шарттар түзүлүп берилет.

Жуңго кыргыздары эпостун “Манас” бөлүмү боюнча бир кыйла маалымат алганы менен “Семетей” боюнча толук тааныштыгы жок. Изилдөө иштери да эки бөлүм боюнча бирдей жүргүзүлбөй келет. “Семетей” эпосу боюнча А. Жуматурду, М. Мамдетакун, Лаңиң, Т. Ысык сыяктуу окумуштуулардын айрым бир илимий эмгектери, катардагы мугалимдердин макалаларын эсепке албаганда “Семетей” боюнча атайы, системдүү изилденген эмгек жазыла элек. Жуңгодогу кыргыздарда “Семетей” эпосу “Манаска” караганда эл арасында кеңири тараган. Семетейчи Муталип Курманалы менен Гүлсүн Эшматтардын варианттарын жергиликтүү элдер колдон талашып окушат. Жуңгодо “Манас” эпосун жыйноо иши колго алынганда “Семетей” кошо жыйналды. Негизи бир болгон элдик чыгарманы бөлүп коюуга, экөөнө эки башка мамиле жасоого болбойт эле. 1960-

жылдарда чогултулган материалдарга карап олтуруп эпостун биринчи бөлүмүнө караганда экинчи бөлүмү өтө көп чогултулгандыгын байкоого болот. Ушул жыйналган семетейчилердин тексттеринин арасынан көлөмү, көркөмдүк сапаты жагынан өзгөчө бөлүнүп турганы – Жусуп Мамай менен Эшмат Мамбетжусуптун варианттары болду. Мындан сырткары Темир Турдумамбет (Улуу-Чат ооданындагы Кызылай айылынын тургуну) аттуу манасчы өзүнүн орошон таланты менен Жуңго кыргыздарынын арасында өзүн көргөзө алган. Анын варианты эң биринчи ханзу тилине оодарылган. Манасчынын оозунан 1000 сап көлөмүндө “Манастан” “Алмамбеттин арманы”, “Семетейден” “Айчүрөк менен Семетей” эпизоду (2500 сап), “Сейтектен” 400 сап үзүндү жазылып алынган. Ушул аталган үзүндүлөр ханзу, уйгур тилдерине которулуп, Шинжаңдагы адабий журналда жарыяланып эл арасында чоң маданий окуя катары кабылданган. Улуттук баатырды даңазалаган бул чыгарма чындыгында эле элдин духун көтөрүп, мекенге болгон сезимди курчутуп, окурмандарды терең ойго салган. Семетей менен Айчүрөктүн тунук сүйүүсү, бири-бирине болгон арзуусу көпкө чейин элдин эсинен кетпей койгон. Бул – улуу эпостун көркөм касиетине ширелип, элдин мекен жөнүндө болгон сагынычына, тымызын эңсөөсүнө өрт койгон керемет көрүнүш эле. Тилекке каршы, ал манасчы 1961-жылы эле “көз тийгенсип” арабыздан “кайып” болуп кете берди. Анын башы менен алп “Манастын” алтын саптары кошо кетти. Ошондой болсо да ал айткан үзүндүлөр эл арасында баа-баркын сактап келе жатат.

Осмон Маты аттуу дагы бир семетейчибиз Улуучат ооданынын Кызылай айылында жашайт. 1964-жылы анын айтуусунда “Семетейден” 9754 ыр жолу жазылып алынып, басмага даярдалган. Бул вариант салттык окуялардын анча бузулбай айтылгандыгы менен баалуу. Илимий ишке пайдалануу зарылдыгы да бар.

Аткаруучулук чеберчилиги менен атак алган Артыш шаарынын тургуну Осмон Намаз. Ал өзүнүн вариантын Алтын, Токтосун аттуу жыйноочуларга жаздырган. Негедир кимден таалим алганы, “Семетейди”

кандайча айтып калгандыгы туурасында эч бир жерде маалымат берген эмес. Осмон Намаз Жуңго “Манас” тарыхында “Семетейчи” деген атайын наамга арзыган жалгыз аткаруучу. Анын вариантында Чыңкожо менен Толтойдун Акункандын шаарын камап турушунан башталып, Семетейдин Коңурбайды жеңип, Таласты көздөй кайра оролгону туурасындагы окуялар ирээттүү айтылган.

Диссертациялык иште “Семетей” айтуучулар - Орозо Кадыр Үсөйүн Абдыжапар, Айдаралы Таштан, Кадыр Байсал Жумагул Үсөк, Ыбырай Орозмамбет, Сейит Ыбырайым, Опаз Жаркынбай, Абдыкерим Жусупбек, Ысмайылкул Молдо, Томук Мамбеталы, Бекбоо, Мамбеткадыр Мамбетасан, Бактыбай Токо, Мамбеткан Жолдошбай, Өмүр Мамбет, Таабалды Керим сыяктуу семетейчилердин айткан варианттары, кыскача мазмуну, көркөмдүк касиеттери туурасында кыскача маалыматтар берилип, “Семетей” эпосунун Жуңго тараптагы кыргыздарда өтө популярдуу экендигин фактылык материалдар менен далилденет.

Экинчи бөлүм “Эки варианттын негизги окуялык мазмуну” – деп аталып, манасчылардын салттык өзөк окуяларга болгон мамилелери, алардын сакталышы, жеке чыгармачылыгы, тексттерде пайдаланылган көркөм каражаттар туурасында салыштырма планда иш жүргүзүлөт.

Элдик оозеки чыгарманын варианты баарыдан мурда көп варианттуу болушу менен айырмаланат. “Манас” айтуучу өзүнөн мурдагыларды жөн эле кайталабайт, өзүнөн мурдагыларды өз жан дүйнөсүнөн өткөрүп талантына жараша өздүк вариантын жаратат. Ал кабылдап үйрөнгөнүн баштан-аяк, сөзмө-сөз жаттап да кала албайт, антүү максатына да кирбейт. Айтуучу жаратып жаткан вариантка өзүнүн кандайдыр бир даражада тиешеси бар экендигин, ага кандайдыр бир деңгээлде кошкон “автордук” энчиси, үлүшү болоорун ал эч качан ойлобойт, ал өзүн тек гана атадан калган мурасты улантып жаткан муундун бир өкүлү катарында сезет. Демек, айтуучу эч качан көркөм чыгарманын түп нускасын – оригиналын жаратпайт, бирок, анын ар бир жолку айтуусу бул өзүнчө жаңы варианттын жаралышы болуп

саналат. Албетте, ар бир жолку айтууда негизги сюжеттик мотив, окуянын башталышы, өнүгүп өөрчүшү, аякталышы, ошондой эле сүрөттөө ыкмалары, туруктуу формулалар, традициялык образдык курулмалар сакталаары шексиз, бирок, ага карабастан, мурдагы эчен ирет кайталанган сюжеттик мотив ар бир жолу жаңыланып, кубулуп олтурат. Ошол эле айтуучу дамамат бирдей денгээлде айта бербейт, ал, көңүл маанайына, ден - соолугуна, аудиторияга шартташып, кээде мурдагыдан төмөн түшүп калышы, же күтүлбөгөндөй бийик көтөрүлүп кетиши мүмкүн. Көп варианттуулуктун келип чыгышы да ушул чыгармачылык маанай менен байланыштуу. Жаңы варианттын пайда болушу оозеки салттуулукту бошондотпойт, тескерисинче, аны чындайт. Андыктан, Жусуп Мамай менен Эшмат Мамбетжусуптун айткан “Семетей” варианттары менен кошо 20 дан ашык семетейчинин варианттарынын Жунго кыргыздарда болушу, эпостун күрдөөлдү жашап, эл сүймөнчүлүгүнө айланып тургандыгынан кабар берет.

Эшмат Мамбетжусуптун вариантында негизинен, “Семетей” эпосунда эзелтеден бери айтылып, салттык мүнөз алган окуялар сакталган. Ошондой болсо да, ал айрым окуяларды сүрөттөөдө өзүн өтө эркин сезип, көркөмдөтүп, арбытып айткан учурлары кездешет. Каармандардын аттары алмашып, ал түгүл алатоолук кыргыздарда өзүнчө эпос болуп айтылган Жоодарбешим да эскерилет. Чоң казатта (Алмамбет) шейит кеткендер Манас өлөөр алдында тирүү болот. Алатоолук кыргыздарда Төштүк кыпчак уруусунан деп айтылса Э. Мамбет Жусупта ногой уруусунан чыккан баатыр катары айтылат. Эр Төштүктүн башын Коёнаалы шыпыра чабышы алатоолук варианттарда кездешпейт. Төштүк жөнүндө окуяларды жакшы билбеген айтуучулар элдир-селдир уккандарына таянып, өз алдынча “жаңылыктарын” киргизишкен. Э. Мамбетжусупта “Семетейдин” негизги окуялары катары: Манастын өлүмү, Семетейдин бешикте жетим калышы; Абыке менен Көбөштүн Каныкейди чапканы; Семетейдин балалык чагы; Семетейдин Таласка кайтып келиши; Семетей менен Эр Багыштын согушу; Семетейдин Сарытазды кан көтөргөнү жана Үмөтай менен достошкону;

Айчүрөктүн Акшумкарды ала качканы; Семетейдин Айчүрөктү алганы; Толтой, Чыңкожалордун Семетей менен салгылашканы; Семетейдин Бээжинге барып Коңурбайдын жылкыларын чап алганы; Семетейдин Кыяз менен урушуп каза болгону; Сейтектин төрөлүшү; Айчүрөктүн Күлчорону айыктырганы; Сейтектин Кыяз, Канчоролорду жоготконун эсептөөгө болот. Окуялардын аталыштарынан эле көрүнүп тургандай, салттык өзөк негизинен бузулбай сакталган.

Жуңголук манасчылар таалим алуу, үйрөнүү озуйпазын сыймыктануу менен айтышат. Эшмат манасчы өз атасынан “Манасты” баш кылып “Эр Төштүк”, “Курманбек”, “Кожожаш”, “Жаныш, Байыш”, “Куш төрөсү Буудайык” сыяктуу кыргыз эпосторун үйрөнгөн. (Лаң йиңдин маалыматы боюнча). Үйрөнүү мектеби улам чегин кеңейтип, жаш манасчылардын чеберчилигин өркүндөтүүгө жакшы шарт түзгөн. Алсак, Арабулактын бийи Арзымат аттуу бий айылындагы зээндүү зирек балдарды чогултуп, Ыраспай деген чоң өнөрпосту чакыртып алып аларга тааныштырат. Ыраспай элдик жомок, ыр, дастандарды балдарга айтып берип, чыгармачылыкка дилгир балдардын шыгын ойготкон. Ошол балдардын арасында Эшмат да болуп, зор таасир алган. Эшмат атбашылык манасчы Асанбектин да өнөрүн үйрөнгөн. Алатоолук чоң манасчы Тыныбек Жапыйды төрт жыл ээрчип жүрүп “Манасты” үйрөнгөндүгү жөнүндөгү маалыматты атактуу илимпоз Үсөйүн ажы менен Жусуп Мамайлардын өз оозунан уккам. Ушул фактыны манастануучу илимпоз Лаң-йиң да ырастайт. Демек, Эшматтын манасчы болуп калыптанышына чоң манасчылардын таалим алуусу бирден-бир себеп болгон. Албетте, манасчынын тубаса шыгы, табиятында көркөм сөзгө болгон жөндөмү да сөзсүз болгон. Ушул эки өбөлгө-шарттын айкалышынан манасчылык өнөр жаралаарын Жуңголук манасчылар да манастануучулар да белгилеп келишет. Эшмат манасчы катары 16 жашында элге таанылат. Ошондон баштап манасчылыкты кесип катары аздектеп, өмүрүнүн акырына чейин манасчылыкты таштаган эмес. Манастануучу Мамбеттурду Мамбетакундун маалыматы боюнча Эшмат Жуңгодо жашаган кыргыздардын

бардык айылдарын кыдырып айткан жападан-жалгыз манасчы болгон. А түгүл 30-40-жылдарда Шыңшисей Совет ортосунда чек ара ачылып, эркин соода иштери жүргүзүлүп турган учурда Эшмат Совет тараптагы алатоолук кыргыздарга чейин барып Манас айткан. Ушундан улам ал, жалпы кыргыз элинин чоң манасчысы деп айтууга болот. 1961-жылы изилдөөчүлөр Улуучатка барып анын манасын угушкан. Ошондо залкар манасчы “Манастын” 7 урпагын айта ала турганы маалымат болгон. Окумуштуу Лаң йиндин маалыматына таянсак, манасчы 17 000 саптан ашуун “Манастын” тексттин айткан. Эшматтын вариантын алгач кагазга түшүргөн Үсөнаалы Алымкул: “Эшматтын вариантында байыркы мазмундар көп сакталган. Баш аягы жүйөөлү келген жакшы жомок. Буга жакшы көңүл буруу керек...” – деп эскерет. Эшматтын көргөн, эл оозунан уккан же анын тексттин окуган ар бир кыргыз анын талантына баш ийбей койбойт. Ал билгендеринин баардыгын толук кагаз бетине жазып калтырган да, манасчынын даңкы Жусуп Мамайдан ашса-ашып, асты кем калмак эмес. Анын алгач жаздырган кыргызча вариантын табуу кыйын, тек, Ханзуча которулган варианты боюнча гана сөз айтып келебиз.

Эшматтын варианты менен Жусуп Мамайдын вариантын салыштырып караганда, Эшматта жомоктук мотивдер азыраак кездешип, реалдуу турмуш, реалдуу согуштук аракеттер жүрүп жаткандай сезилсе, Жусуп Мамайда архаикалык белгилер көбүрөөк учурап, мифологиялык катмар менен жомоктук катмар бири-бирине жуурулушуп тургандай элес калтырат. Салттык окуялардын сакталышы экөөндө бирдей эле деңгээлде ишке ашкандыгын байкоого болот. Эшмат “Манасты” оозеки, эл алдында күпүлдөп көп айткандыктан анын вариантында кайталоолор көп учурайт. Жыйынтыктай айтканда, Эшматтын варианты салттык окуяларды сактаган, көркөм деңгээли жогору, эл кызыгып окуган Жуңгодогу мыкты варианттардын катарына кирет.

“Манас” эпосу жалпы кыргыз элинин сыймыгы, мактанычы. Кыргыз искусствосунун туу чокусу болсо, бул чыгарманы ошол бийиктикке

жеткирген манасчылар. Алар көркөм сөз чеберлеринин ичиндеги өзгөчө топ, алардын чыгармачылыгы изилдөөнүн атайын ыгын, өзгөчө мамилени талап кылат. Мына ушундай жагдайларды эске алуу менен иликтене турган Жуңгодук манасчылардын анабашы – Жусуп Мамай. Ал залкар эпосубуздун 8 муунуна чейин айтып, “Манастын” баркын абдан көтөрдү. Албетте, эпосту өнүктүрүүдө аны аткарган ар бир таланттуу айтуучунун белгилүү ченемдеги салымдары болгону менен, алар жаңы чыгарманын үстүндө аракеттенишип, мурдатан салттык белги катары келе жаткан, көптөгөн таланттардын табылгаларын кеңири пайдаланышат. “Манастын” варианттары дегенде өзүнчө жаңы чыгарманы эмес, бир эле чыгарманын негизинде жаралган, анын үлгүлөрүн түшүнөбүз. Мына ошондой үлгүлөрдүн ириси, болгондо да эң мыктыларынын бири – Жусуп Мамайдын варианты.

Улуу эпосубуздун Жуңгодогу жана алатоолук кыргыздарда айтылган бардык варианттарындагы башкы тема элдин эркиндиги, көз каранды болбостугу үчүн сырттан келген душмандарга каршы күрөш. Андыктан, чыгармада Манас баш болгон сандаган элдик баатырлардын, элге кызмат кылууну баарынан жогору койгон чыныгы патриоттордун образдары түзүлүп, ошол учурдагы тарыхый шарттын деңгээлине ылайыкташкан идеал түшүнүктөрдөгү көркөм элестер берилген. Жалпылаштыруу ыгы менен жаралган эпостогу оң каармандар менен аларга карама-каршы коюлган терс каармандар дээрлик баардык варианттарда негизинен бирдей.

Жуңго жана алатоолук кыргыздарда айтылган варианттарды жалпылаштырып, бириктирип, аларга бир чыгармачылык белги берип турган маанилүү көрүнүштүн дагы бири - чыгармадагы негизги окуялар жана алардын өнүгүш жолу. Башкача айтканда, эпостун туруктуу өзөк окуялары жана алардын салттык өнүгүш жолунун сакталышы. Залкар манасчы Ж. Мамайда мына ушул касиеттердин баарын жолуктурууга болот. Жусуп Мамайдын вариантында эпостун салтында сакталган кыргыздардын таралыш тарыхына өзгөчө көңүл бөлүнүп, башкы каармандын ата-тегинен кабардар кылат. Анын айтуусу боюнча, кыргыздардын таралышы Энесайдан

башталат. Саякбай, Сагымбайларда айтылган Боён кан, Чаян кан, Каракан жана Ороздулар да эскерилет. Алатоолук манасчылар айткан варианттарда Ногой өлгөндөн кийин калмактар кол салып, кыргыздарды ар тарапка чачыратат. Ал эми Жусуп Мамайда Орозду кан өлгөндөн кийин Алооке кол салат. Мына ушул сыяктуу каармандардын орун алмашуусу, айрым эпизоддордун жаңы киргизилиши сыяктуу айырмачылыктарды жолуктурууга болот. Жусуп Мамай “Семетей” эпосун да арбыта айткан. (Ал эпосту 8 муунга чейин айтып жаздырган. “Манас”, “Семетей”, “Сейтек”, “Кененим”, “Сейитим”, “Асылбаса-Бекбача”, “Сомбилек”, “Чигитей”. Мындан тышкары “Толтой”, “Эр Төштүк”, “Курманбек”, “Көбөк”, “Мамаке-Шопок”, “Жаңыл-Мырза”, “Тутан” өңдүү кенже эпосторду да айткан).

“Семетей” эпосунун биринчи китебине “Жомок башы” деген ат берилет. Эпостун окуяларына ылайык темалар коюлуп, негизги сюжеттик линия салт боюнча андан ары улантылып олтурат. Алсак: “Абыке менен Көбөштүн Каныкейди чабышы”, “Каныкейдин Семетейди алып Букарга качканы”, “Семетейдин балалык чагы”, “Каныкейдин Семетейге айткан насааты; “Семетейдин Таласка барганы”... сыяктуу салттык окуялар биринин артынан бири уланып олтуруп, аягында “Канчоронун кастыгы, Семетейдин кайып болушу” – деген тема менен токтойт. Биринчи бөлүмдүн сюжеттик тутумундагы айрым окуялар тематикалык жактан бириктирилип, окуянын маанисин таасын ачууга жасаган аракетин байкоого болот. Семетейдин таятасына барып, ал жактан эрезеге жетип, өз эл - жерине келгени, Айчүрөккө үйлөнгөнгө чейинки салттык окуялар ирээти сакталып, алатоолуктардын варианттарына өтө окшош айтылат. Өзөк окуялардын туруктуулук мүнөзүнө карабастан Жусуп Мамайдын өзүнө таандык өзгөчөлүктөрү, окуялардын мотивдештирилиши, деталдык көрүнүштөрдүн берилиштери, окуянын талкууланышы аны башка варианттардан айырмалап турат. Жусуп Мамайдын варианты башкы каармандын төрөлүшүнөн тартып, өлүшү, күмбөз тургузуу жөнүндөгү окуяны эпостун талабы боюнча бере албаса да, анын башкы мотивине кайрылып, негизги маанисин

окуучуга жеткирген. Манасчы кийинки бөлүмгө өтүүдөн мурун угуучуну өткөн окуя менен тааныштыруу иретинде кыскача гана кабар берет да, анан негизги сюжетке өтүп кетет. Ушу ыкманы манасчылардын дээрлик баардыгы колдонушкан. Жусуп Мамайда Манастын сөөгү Эчкилүүнүн тоосунда эмес, Кайнардын кара суусуна коюлгандыгы айтылат. Семетейди Абыке менен Көбөштөн аман сактап калуу иш-аракетинде да айырма бар. Алатоолук варианттарда Семетейдин ордуна бешикке күндүн баласын бөлөп коюшса, Жусуп Мамайда Сарытаз Семетейди ала качып кетет. Абыке менен Көбөш бешикте Семетей бар деп, аны сууга ыргытып жиберип, эми андан кутулдук деп сүйүнүп калышат. Бакайдын акылы менен Сарытаз Букарга кошо барып, Семетей эрезеге жеткенде болгон тарыхты ага айтып берет. Сарытаз менен Семетейдин учурашканы башка варианттар менен үндөшүп турат. Семетейдин өз эли-жерине келиши, Жакыпка, агалары Абаке, Көбөштөргө жолугушу, Чачыкейге үйлөнүшү, Айчүрөккө байланыштуу окуялар, Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү сыяктуу окуялардын сүрөттөлүшүндөгү айрым бир эпизоддор, айрым бир деталдык көрүнүштөр боюнча алатоолук варианттардан өзгөчөлөнүп турат. Жуңгодогу варианттардан да өзгөчөлүктөрү арбын. Образдар системасында, жер-суунун аталыштарында да айырмачылыктар бар. Көркөмдүк сапаты боюнча да башка варианттардан кем калышпайт. Анын вариантында баатырды опсуз даңктоого жол берилбей, турмуштук окуялар басымдуулук кылат. Жуңго кыргыздарынын арасынан суурулуп чыккан атактуу, залкар манасчыбыз Жусуп Мамайдын вариантынан элдик чыгармачылыктын кеңири тараган эпикалык сүрөттөмөлөрдү, поэтикалык көркөм каражаттарды, макал-лакаптарды, элдик накыл-насыяттарды учуратууга болот. Эпосто сүрөттөлүп жаткан окуяларга, ситуациялык көрүнүштөргө, образдарга, курал-жарактарга карата өзүнчө, аларга таандык поэтикалык каражаттарды таап, угумдуулугун арттырып өзүнүн вариантын жараткан. Ал жараткан вариант жеке эле Жуңголук кыргыздарга эмес, мүлдө кыргыздын маданий байлыгы болуп эсептелет.

Үчүнчү бөлүм “Эки варианттагы жалпы мазмундар жана өзгөчөлүктөр” – деп аталып, мында, “Семетей” эпосунун Эшмат Мамбетжусуп менен Жусуп Мамай айткан варианттардагы салттык окуялар жана айтуучулар тарабынан киргизилген айрым деталдар, жаңы кошумчалар туурасында сөз болот. “Семетей” эпосунун башталышы, эки манасчыда эки башка. Эшматтын вариантында окуя чукул башталып, түз эле Манастын жараты кабылдап, абалы оорлоп Алмамбетти чакыртканынан башталат. Ал эми Жусуп Мамай тээ алыстан сөз кылып өткөн окуялардан кыскача кабар берип келип, анан Манастын өлүмүнө келет. Мындай болушунун, биздин оюбузча эки себеби бар. Биринчиден, Жусуп Мамай өтө билимдүү, тарых айтканга маш манасчы. Өзүнүн вариантын ал кагазга түшүргөндө шашпай, угуучуну кийинки окуяга даярдайт. Ал эми Эшмат күпүлдөтүп, көбүнчө эч даярдыксыз эле айылдарды кыдырып “Манас” айткан адам болгондуктан, “тарыхка” кайрылып олтурбай эле ток этер жеринин баштаган. Экинчиден, Эшмат алатоолук кыргыздардын арасында көп болгон. Тыныбек Жапый уулун төрт жылы ээрчип жүрүп, андан таалим алган киши. Андыктан анын варианты алатоолуктардыкына үндөшүп турат. Жусуп Мамайдын вариантында өзүнө мүнөздүү туруктуу ыр саптары менен башталат.

Каармандардын иш-аракеттери абдан деталдаштырылып, майда-чүйдөсүнөн өөдө терип айтат. Анда чоң эпикалууулук арымга караганда, рационалдуулук басымдуулук кылат. Ал эми Эшматта фантастикалык, гиперболалык сүрөттөөлөр арбын кездешет. Алсак, Көкбөрүнүн аялы Акеркеч төрөп, баласынын атын Коёнаалы коет. Коёнаалы эки күндө “эне” деп, алты күндө “ата” деп, тез чоңоёт. Манастын керээзин угуп калайын деп кеткен атасы Көкбөрүнүн артынан жөнөйт, Коёнаалы. Ал түгүл Манастын зыйнатына катышканга үлгүрөт. Мындай жомоктук-мифологиялык сүрөттөөлөр Жусуп Мамайда көп кездешпейт. Эшматтын вариантында Эр Төштүктүн баатырдык касиети ачылбайт. Анын уруусу кыпчак болбой ногой делет. Көкбөрүгө башын ыргыта чаптырганы – башка варианттардын биринен да кездешпейт. Элдик баатыр Эр Төштүк жөнүндөгү элдин

кадырлоосу Эшматтын вариантындагы жорук менен дал келбейт. Эшматта кең-кесир, өтө көркөмдөлүп сүрөттөлгөн Коёнаалы, Жусуп Мамайда үстүртөдөн эле сыпатталып, аты эле аталып кетет. Акеркечтин образы эки манасчыда эки бөлөк. Эшматта Көкбөрүнүн аялы болсо, Ж. Мамайда ал Чубактын аялы болуп айтылат. Аялдардын, өзгөчө Каныкейдин эпостогу иш-аракеттери Жусуп Мамайда өтө көркөм, кеңири баяндалып, дамамат аларды даңазалап турат. Манас өлгөндө баардык ырым-жырымдар, расмилер жасалат. Жуңго жергесинде ислам динине карата өзгөчө кысым болбогондуктан Жусуп Мамай эч бир жалтактабай өз вариантында диний көз караштарды айта алган. Муну карапайым эл жактырган. Алатоолук варианттарда да, бизде да Семетей 12 ге чейин таятасынын колунда чоңоёт. Сарытаздан атасы Манас, жери Талас экенин угуп, кайра өз жерине келет. Ушул сюжет Эшматта да, Ж. Мамайда да эч бир өзгөрүүсүз берилген. Албетте, көркөмдүгү жагынан, айрым деталдары боюнча бир аз өзгөрүүлөргө учураган. Эшматта Жакып бай Семетейдин чоролорунун колунан ажал табат. Абыке, Көбөштөр да Каныкей колдуу болот. Жусуп Мамайда бул учур бир аз башкачараак талкууланат. Таласты көздөй көчүп келе жаткан Семетейдин көчүн көргөн Көбөш аңдып олтуруп Семетейди атат. Аз жерден ок тийбей аман калат. Жакыпты Сарытаз өлтүрөт. Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай, душмандар баягы эле Абыке, Көбөш, Жакыптар. Ага каршы күрөштөр гана эки манасчыда өз алдынча айтылган. Ар бир айтуучунун антүүгө укугу болгон. Мындай көрүнүштү фольклористика илими жерибейт. Жуңгодо айтылабы, алатоолуктарда айтылабы “Семетей” эпосунун идеясы окшош. Семетейчилер ич ара ыркы кеткен кыргыз урууларынын саясий биримсиздигин көз алдыга даана тартып, бири-бири менен кескин каршылашууга өтүп, чаң-тополоңго түшкөн абалды бекеринен баса белгилешпейт. Барган сайын аралары алыстап, кастык курчуган кыргыз урууларынын өз ара мамилелерин мүнөздөөчү андай эпизоддордон айрыкча Семетейдин Чыңкожо, Толтойлор менен болгон чатактарын баса белгилеп айтууга болот. Көпчүлүк элдердин, ошондой эле

кыргыз эпосторунун басымдуу бөлүгүндө, эл душмандары сырткы жана ички болуп эки топтон турушат. Мындай көрүнүш Жуңгодук манасчыларда сакталган. Элдик идеалга карата түзүлгөн Жуңгодогу “Семетей” эпосунун варианттары жалпы кыргыз элинин ой-мүдөөсү менен үндөш. Душмандар канчалык күчтүү, амал-айлалуу болсо да акыры элдик баатырдан жеңилет. Атасынан болбосо, баласынан жеңилет. Асманга учкан Алгарасы менен Манастан жеңилбеген Коңурбайды Семетей жеңип, атасынын өчүн алат. Мына ушул жаркын идея, патриоттук сезим Жуңго кыргыздарында айтылган бардык варианттарда өзгөчө, көлөмү, көркөмдүүлүгү жогорку деңгээлде деп эсептелген Эшмат Мамбетжусуп менен Жусуп Мамайлардын айткан “Семетейлеринде” бекем сакталган.

Иштин корутунду бөлүмүндө төмөндөгүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

Жуңгодо жашаган кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгы абдан өнүккөн. “Манас” баш болгон ондогон кенже эпостор кыргыз, ханзу тилдеринде жарык көрүп улутубуздун сыймыгына, мактанычына айланып олтурат. Кылкылдаган Кытай Республикасындагы кыргыздар өз тилин, каада-салтын, ырым-жырымдарын, ырларын, анан, дүйнөлүк мааниси бар “Манас” эпосун бекем сактап, алардын касиети менен зор өлкөгө сиңип, жоголуп кетпей, кыргыз атын өчүрбөй жашап келет. Албетте, Кытай Республикасынын майда элдерге карата болгон гумандуу саясаты да чоң мааниге ээ;

Жуңго кыргыздарында айтылган “Семетей” эпосунун Эшмат Мамбетжусуп менен Жусуп Мамай айткан варианттары – сюжеттик жактан толуктугу, окуялардын ыраттуулугу, баатырдык мотивдердин күчтүүлүгү, идеялык мазмуну, көркөм деңгээлинин бийиктиги жана эпикалык арымда сүрөттөлүшү жагынан өзгөчө айырмаланып турат.

-Жуңгодо жыйналган “Манастын” тексттерин карай келгенде, “Манаска” караганда “Семетей” эл арасында көбүрөөк айтылат;

- Эшмат Мамбетжусуп айткан “Семетейдин” варианты алатоолук кыргыздардагы “Семетейге” үндөш. Буга анын кыргыз жергесине эчен ирет келип, эл арасында “Манас” айтканы, Тыныбек Жапый уулуна төрт жылы ээрчип жүрүп таалим алганы себеп болгон;

- Эшмат Мамбетжусупта негизинен салттык окуялар сакталган. Ошондой болсо да, ал айрым окуяларды сүрөттөөдө өзүн өтө эркин сезип, ашкере көркөмдөп айтып салган учурлар кездешет;

- Жусуп Мамайдын айткан вариантында да алатоолук кыргыздарда айтылган “Семетейдин” өзөк окуялары сакталган. Бирок, бул манасчы окуяны өтө деталдаштырып, арбытып айтаары байкалат;

- Жусуп Мамайда архаикалык белгилер көбүрөөк учурап, мифологиялык сүрөттөөлөр, жомоктук мотивдер орун алган;

- Жуңго кыргыздарында оозеки айтылып жүргөн чыгармаларды, макал-ылакаптарды, санжыра-тарыхты мыкты билгендиктен, Жусуп Мамай аларды “Семетей” айтканда ыктуу пайдаланган;

- Алатоолук кыргыздарда айтылган “Семетейдеги” ички душмандардан сактануу идеясы Жуңгодогу “Семетейде” да сакталган;

- Элдүүлүк, патриоттуулук, биримдүүлүк изилдөөгө алынган эпостордун өзөктүү идеясы.

Диссертациянын негизги мазмунун чагылдырган макалалар

1. . Ж Мамай айтымындагы Манастын курулмалык жана окуялык өзгөчөлүгү // Тил, адабият жана искусство маселелери. - Б.: 2008. - №1-2. 95-108-б.
2. Залкар манасчы Жусуп Мамай // Тил, адабият жана искусство маселелери. - Б.: 2008.- №1-2. 124-131-б.
3. Манас эпосу жөнүндө жалпы баян // Тил, адабият жана искусство маселелери. - Б.: 2009. - №2. 131-142-б.
4. Кызсайкал, Курманбек эпостору Жусуп Мамай варианттында // Тил, адабият жана искусство маселелери. - Б.: 2009.- №2. 102-108-б.

5. Багыш, Толтой эпосторунун Семетей эпосу менен байланышы // Тил, адабият жана искусство маселелери. - Б.: 2009.- №3. 113-120-б.
6. «Эр Төштүк» эпосунун варианттары жана анын көркөм өзгөчөлүгү // Тил, адабият жана искусство маселелери. - Б.: 2009. - №3. 121-131-б.
7. Семетей эпосу жөнүнөн баян // Тил, адабият жана искусство маселелери. - Б.: 2010. - №1-2. 108-112-б.
8. Манасчы Эшмат Мамбетжусуп // Тил, адабият жана искусство маселелери. - Б.: 2010. - №1-2. 112-119-б.

Токтобүбү (Туохан) Ысак кызынын 10.01.09 – фольклористика адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасына ээ болуу үчүн “Жуңго кыргыздарында “Семетей” эпосунун мазмун курулмалык өзгөчөлүгү” деген темада жазылган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Өзөктүү сөздөр: Эпикалык каарман, жанрдын табияты, салттык сюжет, Манастын урпактары, жеке чыгармачылык, түп нуска үлгүлөрү, Ханзу тили, этнографиялык белгилер, аткаруучулук чеберчилик, алатоолук кыргыздар.

Биринчи бөлүмдө Жуңго кыргыздарындагы айтылган “Семетей” эпосу жөнүндө, анын таралыш аймагы, айтуучулардын өмүрү чыгармачылыктары боюнча иликтөөлөр жүргүзүлүп, эл арасында “Манас” эпосуна караганда “Семетей” кеңири айтыла тургандыгы аныкталды.

Экинчи бөлүмдө манасчылар Эшмат Мамбетжусуп менен Жусуп Мамайдын айткан “Семетей” эпосунун варианттарында салттуу өзөк окуялар негизинен сакталган. Ошондой болсо да, ар бир жеке айтуучунун жеке кошумча-алымчалары бар экендиги белгиленди.

Үчүнчү бөлүмдө Э. Мамбетжусуп менен Ж. Мамайдын айткан варианттары талдоого алынып, чыгарманын сюжеттик куруму, көркөм деңгээлдери, этнографиялык, диний белгилердин орду, аткарган функциялары тастыкталды.

РЕЗЮМЕ

на диссертационное исследование Токтобүбү (Тоухан) Ысак кызы “Содержательно-композиционные особенности эпоса “Семетей” у Жунго кыргызов” на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.09 – фольклористика

Ключевые слова: эпический герой, природа жанра, традиционный сюжет, потомки Манаса, индивидуальное творчество, оригинальные образцы, язык Ханзу, этнографические признаки, исполнительское искусство, кыргызы алатоо.

Первая глава посвящена анализу творчества, биографии сказителей, распространению эпоса “Семетей” Жунго кыргызов. Выявлено, что в этих местностях эпос “Семетей” сказывалось больше, чем эпос “Манас”.

Вторая глава посвящена традиционным мотивам, событиям в вариантах эпоса “Семетей” манасчы Эшмат Мамбетжусуп и Жусуп Мамай. Определена, что при этом у каждого сказителя есть индивидуальные особенности и дополнения.

В третьей главе исследованы и определены сюжетный состав, художественный уровень, этнографические и религиозные мотивы и их функции в вариантах Жусуп Мамай и Э. Мамбетжусуп.

SUMMARY

on the dissertation research Toktobyby (Tuohan) Ysak kizi 'Content-compositional features of the epic "Semetei" in Chinese Kyrgyz "for the degree of candidate of philological sciences, specialty 10.01.09 – Folklore.

Keywords: epic hero, the nature of the genre, the traditional story, the descendants of the Manas, individual creativity, original designs, language Hanzu, ethnographic signs, performing arts, the Kyrgyz Alatau. **The first chapter** is devoted to analysis of art, the biography of the narrators, the dissemination of the epic "Semetei" of Chinese Kyrgyz. Revealed, that in these areas epic Semetei "affected more than the epic" Manas ". **The second chapter** is devoted to the traditional explanation, the events in versions of the epic "Semetei" Manaschy Eshmatov Mambetzhushup and Zhushup Mamay. Determined, that in this case, each teller has specific features and addition.

In the third chapter explored and defined plot structure, the artistic level, ethnographic and religious motifs and their functions in the options Zhushup Mamay and E.Mambetzhushup.